

VANJSKE MIGRACIJE

Izvorni znanstveni rad
UDK 325.2+325.252(=861/=366) (4)

Milan Mesić, Emil Heršak
Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Primljeno: 30. 01. 1989.

EVROPA, INTEGRACIJA I (JUGOSLAVENSKA) MIGRACIJA*

SAŽETAK

Rasprava počinje tvrdnjom da je Evropa kakvu danas poznajemo nastala u srednjem vijeku, u procesu intenzivnih migracija. U tom kontekstu jugoslavenski prostor bio je specifičan jer je jedino ovdje novi etnokulturni superstrat prevagnuo nad romaniziranim supstratom i stvorio svojstven amalgam koji stoljećima neće pripasti ni Zapadu ni Istoku. S druge strane, pokazuje se da su migracije i usporedbe sa stranim kulturama djelovale na stvaranje pojma Evrope i evropejstva koji se, međutim sve više sužavao na zapadni dio kontinenta. Autori zatim prelaze na prikaz razvitka konkretnih oblika (zapadno)evropske integracije u 20. stoljeću (osobito EEZ), te na pregled trendova poslijeratne migracije u Evropi i u Evropskoj zajednici. Iz tog pregleda proizlazi da je, unatoč razvoju jedinstvenog tržišta radne snage unutar EEZ, došlo do pada udjela »unutrašnjih« migranata, a do povećavanja broja i udjela migranata iz tzv. trećih zemalja. Taj proces počeo je u fazi visoke konjunktura prije 1973. mada se nastavio i poslije, i to uslijed spajanja migrantskih obitelji u zemljama primitka, prirodnog priraštaja među samim migrantima, ilegalne migracije i priljeva azilanata. Najveći apsolutni i relativni porast bilježila je turska migrantska populacija, kao i neke druge grupacije afro-azijskih migranata. S druge strane, jugoslavenska migrantska populacija u zemljama EEZ opada i zatim stagnira od sredine 1970-ih, a u sadašnjem desetljeću broji nešto više od 700.000 migranata. Autori, međutim, smatraju da bi danas, u ovom trenutku ozbiljne ekonomske i društveno-političke krize u zemlji, migracijski potencijal Jugoslavije mogao iznositi čak dva milijuna ljudi. Na kraju rada autori nude tri moguća scenarija za jugoslavensku migraciju s obzirom na buduću poziciju Jugoslavije (i njezina sistema) u procesu evropske integracije.

UVOD

Moderna Evropa — prihvatimo li ideje Umberta Eca — nastala je u srednjem vijeku, a to je, kao što znamo, bilo vrijeme intenzivnih migracija Germana, Slavena i drugih. Događaji iz tog vremena, prije svega fuzija romanskih i germanskih tradicija na Zapadu i postupno udaljšavanje bizantske sfere na Istoku, još uvijek djeluju na naše poimanje evropske stvarnosti. No s tim u vezi odmah treba reći da se na prostoru današnje Jugoslavije u ranome srednjem vijeku zbila jedna sudbomsna iznimka. *Jedino je ovdje* novi etnokulturni superstrat prevagnuo nad romaniziranim supstratom i štoviše, u simbiozi s ostacima predromanskoga paleobalkanskog stanovništva, stvorio svojstven amalgam

* Članak je proširena i doradena verzija referata sa skupa »Jugoslavija i zajedničko evropsko tržište« održanog u Zagrebu 26. i 27. siječnja 1989. u organizaciji Instituta za zemlje u razvoju iz Zagreba i Instituta za unapređenje robnog prometa iz Beograda.

koji stoljećima neće u potpunosti pripasti ni Zapadu ni Istoku. No taj amalgam, kasnije kompliciran širenjem triju vjersko-političkih sistema kao i novim seobama u doba Osmanlija, rijetko je uspio doći do sinteze, odnosno ostvariti gospodarske i kulturne prednosti jedne kontaktne zone. Bilo je, naravno, težnji za vlastitim identitetom, pretežno u ideološkoj sferi, ali uz oprečne asimilacijske procese i isključivosti pojedinih kulturno-nacionalnih shema to je vrlo često budilo neku ishodišnu konfliktivnost, koja u stanovitom smislu još uvijek određuje odnos Jugoslavije s ostalom Evropom.

U ovom prilogu iznijet ćemo neka razmatranja o političko-ekonomskoj (i idejnoj) integraciji evropskih prostora, osobito u svjetlu migracijskih procesa. Iako smo pokušali označiti (i naglasiti) širinu ove problematike, zbog aktualnosti projekta koji je dobio naziv »Evropa bez granice 1992« rasprava je ponajviše posvećena konkretnom primjeru EEZ i alternativama za Jugoslaviju i jugoslavenske migracije

Historijsko polazište: pojam Evrope i evropejstva

Migracija je, dakle, bila jedna od ključnih procesa u stvaranju Evrope kakvu danas poznajemo. Doduše, treba dodati da je i samo poimanje Evrope proživljavalo preobrazbe u svom razvoju. Grci su ga prvo koristili u opisu Helade i njezinih kulturnih ekstenzija suprotstavljenih Aziji, zemlji tzv. barbara. Kasnije je Aristotel odvojio i same Grke od naroda u *hladnim zemljama i u Evropi*. Slijedilo je razdoblje Rimljana i ranog kršćanstva, koje je zapravo imalo sredozemnu, a ne evropsku orijentaciju i svijest. No unatoč tome, uz germanski ili točnije franački katalist, pojam Evrope počeo se kondenzirati iz fragmenata rimskoga naslijeđa, na osnovi zapadnog kršćanstva i u razmjerno sedantarnom feudalizmu »visokog srednjeg vijeka«. Zatim, na kraju tog razdoblja, Machiavelli je formulirao prvu laičku, izvan-religijsku sliku evropskog zajedništva, naglašavajući prije svega specifičnost evropske političke organizacije, naime da je »... jedino... Evropa imala pokoje kraljevstvo i bezbrojne republike.« Nije prošlo mnogo vremena da bi se takvo gledište pretvorilo u doktrinu tzv. evropske ravnoteže, odnosno u sliku zapadne Evrope kao *corps politique* ujedinjene stanovitim zajedničkim principima, iako podijeljene u razne državne organizme.¹

Ipak, trebalo je doći do novih *kretanja* i novih kontakata, ovaj put potaknutim velikim svjetskim otkrićima, da bi se oblikovala svijest o evropskom zajedništvu. Drugim riječima, Evropa je morala pobliže upoznati strance i tuđe kulture da bi utvrdila vlastitu posebnost, a historijska prednost zapadnoga dijela kontinenta u tom poslu značila je da je upravo Zapad postao jezgra evropskog zajedništva. Dakako, idealizirana slika o životu indigenih Amerikanaca (Las Casas, Montaigne) rezultirala je, s jedne strane, kritikom nemira i međusobnih borbi tzv. »kršćanskih« Evropljana ali je ujedno došlo do preformuliranja srednjovjekovnog dualizma između kršćanstva i pogana u nov koncept o civilizaciji i divljaštvu. U 17. stoljeću prosvetitelji su išli korak dalje utvrdivši da je i sam pojam civilizacije relativan, te da pored evropske verzije postoje i druge, kao što su kineska, arapska ili staroegipatska civilizacija. Opis specifičnih obilježja evropske verzije civilizacije često je bio stavljen u usta fiktivnih stranaca, primjerice u *Perzijskim pismima* Montesquiea. A iz takvih i sličnih deskripcija proizašla je slika o nekoj Evropi u kojoj vlada sloboda umjesto des-

¹ U ovome i iduća dva stupca slobodno smo koristili ideje iz interpretacije koju je dao Federico Chabod u knjizi *Povijest ideje o Evropi* (2).

potizma, aktivnost umjesto nepokretnosti, progres znanosti i tehnike umjesto tradicionalizma, te poseban osjećaj društvenosti i veselja umjesto izolacije i melankolije drugih civilizacija. Dakako, bilo je i kritika, osobito na račun vjerskih hipokrizija kršćana i klera.

Svijest o evropskom zajedništvu, dakle, rodila se u vrijeme prosvjetiteljstva. Kao što se može pretpostaviti, bila je to učena ideja malog broja intelektualaca koji su, među inim, zagovarali kozmopolitanstvo u nadgradnji: Voltaireovu republiku *des lettres*. Osim toga, odnos prema pojedinim sadržajima evropejstva nije bio ujednačen. Montesquie se suprotstavljao političkom apsolutizmu, izrazivši svoje simpatije za davne germanske slobode i srednji vijek, dok se Voltaire držao »kulturne« smatrajući srednji vijek mračnim dobom dekadencije. Konačno prevrednovanje tog »mračnog razdoblja«, koje smo na početku ove rasprave odredili kao epohu stvaranja nove Evrope, uslijedilo je tek za vrijeme romantizma, a tada je, uz bitan tok kapitalističke integracije tržišta, došlo do ujedinjenja dvaju razmravljenih dijelova evropskog kontinenta, Njemačke i Italije, do »uskrsnuća« balkanskih zemalja i do sličnih pokušaja u srednjoistočnoj Evropi. U međuvremenu, Rousseau je osporio evropejstvo shvaćeno kao izravnavanje načina života, tradicije i ideje pojedinih naroda, a francuska revolucija uzdigla je nov princip nacije. Upravo je taj princip potisnuo kozmopolitsko evropejstvo, koje je uspjelo preživjeti, paradoksalno, kako u konzervativnim i reakcionarnim krugovima, primjerice kod Burkea i Metternicha, tako i kod kritičara buržoaske nacije, recimo Marxa.

Možemo sada sažeti neke konstatacije o općoj shemi. Prvo: *preduvjeti* za evropsko zajedništvo nastali su zahvaljujući srednjovjekovnoj migraciji i spajanju romansko-germanskih tradicija u razmjerno stabilan okvir feudalizma i zapadnog kršćanstva. Izvan tog okvira ostao je najveći dio pretežno slavenske istočne *polovine* kontinenta. Drugo: unatoč zadržavanju unutrašnjih sukoba, zaoštrenih u vrijeme reformacije i protureformacije, na Zapadu se ustalila stanovita ravnoteža koja je svem području dala privid jedinstvenog *corps politique*. Treće: gospodarski polet na Zapadu, utemeljen na trgovinskim kontaktima s drugim kontinentima, potaknuo je uspoređivanje s bitno drukčijim kulturama, što je povratno učvrstilo evropsku samosvijest među pripadnicima intelektualne elite. Četvrto: buržoaska revolucija afirmirala je princip nacionalne države umjesto elitnog i apstraktnog principa evropejstva.

Konkretizacija ideje zapadnoevropskog zajedništva — EEZ

Iako je razvoj u buržoaskoj epohi išao drugim tokom — konstituiranjem modernih nacija i njihovih nacionalnih država — svijest o evropskom zajedništvu nije nestala, pogotovu jer su i nacije ubrzo postale skućen okvir za rast kapitala. U tom smislu imperijalizam i prvi svjetski rat označio je početak krize legitimiteta državno-nacionalno podijeljene Evrope. S tim u vezi, već je godine 1923. austrijski grof i publicist Richard Coudenhove-Kalergi iznio svoj nacrt za stvaranje Panevrope, savezne države koja bi obuhvatila sav kontinent osim Velike Britanije i Sovjetskog Saveza. Ta je shema, doduše, podrazumijevala održavanje evropskog sustava eksploatacije u afričkim i azijskim područjima. Još jedan plan za stvaranje Ujedinjenih država Evrope iznio je 1929. francuski političar Aristide Briand.

Tekuće rasprave o evropskoj uniji prekinuo je nacifašistički *dance macabre* i vjor drugog svjetskog rata. Osim toga, specifična Hitlerova vizija »Nove Evrope«, agresivne i dominantne, udaljila je neke Evropljane od (zapadnocivilizacijske) koncepcije evropejstva (17). No protuteža došla je s Istoka — primjerom

sovjetske (socijalističke) *federacije*, čije staljinističke deformacije nisu tada bile poznate. Slijedi da su za vrijeme rata neki pripadnici pokreta otpora, osobito komunisti, prisvojili ideju evropskog federalizma i da su kasnije bili razočarani obnovom staroga nacionalno-državnog poretka. Upravo paradoksalno u odnosu na njihovu ideju, stvarna integracija Zapadne Evrope započela je kao vojno-politički savez, kao izraz hladnog rata i u tabore podijeljene Evrope (31: XI—XII). Naime, iako je u Parizu sredinom travnja 1948. stvorena Organizacija za evropsku ekonomsku suradnju (OEEC — kasnije OECD), kojoj je prvi zadatak bio obnova evropskih privreda i provođenje Marshallova plana, samo godinu dana poslije deset zemalja Zapadne Evrope udružile su se sa SAD i Kanadom u Atlantski pakt (NATO). Paralelni tok zaobilježen je na Istoku: osnivanje SEV-a početkom 1949. i zatim Varšavskog ugovora kao reakcije na ulazak SR Njemačke u NATO 1955.

Dakako, iz procesa integracije nisu izostali ni kulturni motivi. Upravo je načelo očuvanja i ostvarivanja zajedničkih evropskih ideala potaklo formiranje Evropskog vijeća u Strasbourgu 1949, svakako najobuhvatnijeg nadnacionalnog foruma na kontinentu, danas sa dvadeset i jednom zemljom članicom. Slično tome, zajedničko kulturno nasljeđe, ali i precizni pravni i ekonomski interesi bili su temelj za osnivanje Nordijskog vijeća 1952. Ekonomski razlozi, odnosno plan da se ukinu odnosno snize carinske barijere, ujedinile su zemlje Beneluxa u seriji ugovora između 1947. i 1958., a dvije godine poslije došlo je do povezivanja Velike Britanije, Nordijskih zemalja, te Švicarske, Austrije i Portugala u Evropsko udruženje za slobodnu trgovinu (EFTA).

Ipak, sudeći po svom kasnijem dometu, najznačajniji proces integracije zbivao se pedesetih godina u staroj germansko-romanskoj jezgri Zapadne Evrope, među zemljama koje su ujedno bile članice NATO. Ovaj »istočni grijeh« kasnije EEZ (osn. 1957), tj. vezanost uz NATO pakt, zadugo je određivao i još uvijek određuje političku relaciju s »ostalom« Evropom i Jugoslavijom.² Sa svoje strane, Zapad se mogao pozvati i na idejnu tradiciju svojih teoretičara, koji su od kasnoga srednjeg vijeka isključivali »Skitiju« i Balkan iz vizije Evrope. Istina, ti isti teoretičari ponekad su prihvaćali i taj »ostali« dio kontinenta, ali pod uvjetom ili da se evropizira (Voltaireovo oduševljenje za rad Petra Velikog) ili da vrši neku obrambenu svrhu (Poljska, Mađarska i Hrvatska kao *antemurale christianitatis*) (usp. 2). To što je suvremeni Istok prihvatio jednu tako imanentno evropsku tekovinu kao što je marksizam bio je poseban problem. Dakako, što se samog Istoka tiče, povezivanje Zapadne Evrope bio je školski primjer kapitalističke integracije i zbijanja redova pod skutom američkog imperijalizma.

Bilo kako bilo, zapadnoevropsko povezivanje (odnosno EEZ) rano je postalo praktički poligon za razvoj posebne znanstvene discipline: teorije integracije u okviru političke znanosti. Znanstvenici su pokušali odrediti relativni značaj ekonomskih, političkih i kulturno-ideoloških faktora. Tako je 1967, u godini konačne konsolidacije institucija EEZ s organizacijama koje su joj bile prethodnice (ECSC — Evropske zajednice za čelik i ugljen, i Euratom) jedan od vodećih teoretičara na tom području E. Haas utvrdio: »Nije to bio strah od Sovjetskog Saveza niti zavist prema Sjedinjenim Državama što je napravilo posao (tj. integraciju). Slogani prošle karolinske slave, papa, zapadne civilizacije svakako su krucijalni zamah (9: 132).« Znanstvena predviđanja anticipirala su aktualne evropske ekonomsku zajednicu. Konvergirajući ekonomski ciljevi utjelovljeni u

² Postupni izlazak Francuske iz formacije NATO između 1963. i 1966, što je bio odraz de Gaulleove politike nezavisnosti, nije u cjelini promijenio tu relaciju.

birokratskom, pluralističkom i industrijskom životu moderne Evrope osigurali su krucijalni zamah (9: 132). »Znanstvena predviđanja anticipirala su aktualne integracijske procese. Haas je tvrdio da je »progresija od politički inspiriranog zajedničkog tržišta prema ekonomskoj uniji i konačno političkoj uniji između država automatska. Inherentna logika funkcionalnog procesa unutar okvira kao što je Zapadna Evropa ne može tjerati na neki drugi put (10: XXIII).«

Ipak, unatoč velikoj točnosti u Haasovoj ocjeni, teško da možemo sasvim zanemariti vanjski faktor — sukob blokova — ili pak ideološku sferu u kojoj, kako je svojevrmeno tvrdio Marx, ljudi postaju svijesni svojih akcija. Bez te sfere Evropa bi se vjerojatno u potpunosti reducirala u periferiju SAD. No, s druge strane, važno je spomenuti da je upravo prebacivanje glavnine »obrambenih pitanja« na SAD, oslobodilo evropske privrede (kao i japansku — mada u drugim okolnostima) od velikog financijskog tereta, a to je bio jedan od mnogih razloga za tzv. privredna čuda u SRNJ, Italiji i drugdje, bez kojih bi daljnji razvoj EEZ bio gotovo nezamisliv. Štoviše, upravo je privredna uspješnost Zajednice navela Veliku Britaniju i Dansku da se »presele« iz EFTA-e u EEZ 1973. U istoj godini u Zajednicu je ušla Irska, 1981. Grčka, a u najnovije vrijeme (1986) Španjolska i Portugal. U međuvremenu (1977) EEZ je usvojila pravilo o slobodnoj trgovini s preostalim zemljama EFTA-e.

Danas je EEZ snažna organizacija koja se razvija ne samo u smjeru ekonomske, nego i političke integracije zapadnoevropskih država. Tutorstvo SAD sve je više stvar prošlosti a, usporedo s procesom širenja u kontekstu Evrope, Zajednica je uspostavila ugovore o pridruženom članstvu sa zemljama u raznim dijelovima svijeta. Prvi takav ugovor bio je potpisan još 1963. sa sedamnaest afričkih zemalja i Madagaskarom, bivšim francuskim i belgijskim kolonijama. Slijedilo je potpisivanje ugovora s Turskom (1964), Maltom (1971), Ciprom (1972) i Mauricijusom (1973). Zatim, 1975. na osnovi konvencije iz grada Lomé (Togo), 46 zemalja Afrike, Kariba i Pacifika — tzv. ACP — postale su pridružene članice Zajednice. Novom konvencijom iz 1979. (Lomé III) broj zemalja ACP narastao je na šezdesetak!

Naravno, razvoj ACP ne treba vidjeti kao prvu fazu u nekom političkom širenju EEZ izvan evropskih prostora. Osim zemalja evropskog ruba — Malte, Cipra i prije svega Turske — teško da će ostali pridruženi članovi iz tako širokoga i sociokulturno različitog područja kao što je ACP ikada težiti političkoj integraciji s Evropom, ili da će to EEZ htjeti. Već sada ima drugih aranžmana, poput ideja o stvaranju Velikog Magreba (14) itsl. Odnosi sa Zajednicom u današnjem trenutku temelje se uglavnom na unapređivanju privredne suradnje, kontroli cijene metala i prirodnih sirovina, te stimuliranju priljeva kapitala iz EEZ u ACP (6). S tog razloga mnogo je realnije očekivati da će se Zajednica u svojim razvojnim planovima usmjeriti prema daljnjoj integraciji sa zemljama EFTA-e, a zatim — možda (barem u nekoj formi) — prema istočnoj ili »drugoj« Evropi (da koristimo izraz Czeslawa Miłosza). U svakom slučaju, bilo koji pomak iz sadašnje situacije podrazumijeva ponovno prevrednovanje pojma evropejstva (u odnosu na ostali svijet i ACP), kao i njegovo usklađivanje s političkim, ekonomskim i demografskim trendovima. S tog gledišta valja razmotriti i problematiku migracija.

Migracije i EEZ

Drugi svjetski rat i njegove posljedice pokrenuli su masovni preraspored evropskog stanovništva: dovoljno se sjetiti osam milijuna stranih radnika u Trećem Reichu 1944. i preko tridesetak milijuna izbjeglica i raseljenih osoba poslije rata. Za razliku od migracija Talijana, Poljaka i drugih, koji su na po-

četku dvadesetoga stoljeća otišli u Francusku, Belgiju ili Njemačku, seobe odmah nakon rata zbivale su se u okviru novog polarizma između Zapada, čije središte više nije bilo u samoj Evropi, i proširenoga socijalističkog Istoka. Val s Istoka dao je Zapadu, osobito današnjoj SR Njemačkoj, golemu masu radne snage, golem ljudski potencijal, koji je, u krajnjoj analizi, pomogao u poslijeratnoj izgradnji. No spomenuti polarizam, uz tadašnju političko-ekonomsku zavisnost zapadnoevropskih sistema u odnosu na američki centar, naveli su na najperspektivnije migrante da sasvim napuste Evropu. Štoviše, tok izbjeglica s Istoka imao je i jak ideološki naboj, jer je demonstrirao tezu da se novostvorene socijalističke zemlje nalaze u zoni neslobode, iza tzv. »željezne zavjese«. Iz njih se bježalo — i to po mogućnosti što bliže »Americi«!

Takva situacija počela se mijenjati potkraj pedesetih godina kad su zapadnoevropske zemlje, uključivši pet od tadašnjih šest članica EEZ, obnovile svoje privrede i prvi put u poslijeratnom razdoblju osjetile nestašice radne snage. Demografski faktori — u prvom redu efekt niskog nataliteta u ratnim godinama i visoke emigracije u poratnom razdoblju — odigrali su bitnu ulogu u tome. Da bi se takvo nepovoljno stanje korigiralo, uslijedila je masovna regrutacija stranih radnika, najviše iz Italije, jedine zemlje u okviru EEZ »specijalizirane« na strani izvoza radne snage. Iako su bili regrutirani i radnici iz drugih dijelova južne Evrope, upravo je golem pritok Talijana bio presudan za uspješno funkcioniranje zapadnoevropskog tržišta rada u uvjetima visoke konjunktura u prvom dijelu 1960-ih godina. Na području Zajednice, to je bilo najvidljivije na primjeru SRNJ. Između 1961 i 1966. privreda ove zemlje tražila je oko 840.000 novih radnika dok je demografsko starenje povuklo 425.000 domaćih radnika u mirovinu. Ozbiljne poremećaje na tržištu radne snage svakako bi bile potkopale daljnju ekonomsku ekspanziju da godišnji priljev stranih radnika nije tada iznosio oko 150.000. U spomenutom razdoblju broj Talijana u SRNJ narastao je od 197.700 na 481.500, i to unatoč visokoj stopi rotacije (80% prema njemačkim i 65% prema talijanskim izvorima). Došlo je, međutim, do znatne redukcije broja Talijana i drugih stranaca u SRNJ za vrijeme recesije 1967. (ukupno — 800.000), što je pak potvrdilo tzv. *konjunkturpuffersku* (ili *gastarbeitersku*) logiku u zapošljavanju stranaca. (12; 16; 23; 28)

Osim u Francuskoj, *konjunkturpufferska* logika i politika rotacije stranih radnika, uključivši i talijanske radnike, bili su opće pravilo u zemljama EEZ sve do prihvaćanja Rimskog ugovora 1968. godine. Tim aktom Zajednica je uspostavila jedinstveno tržište radne snage, odnosno slobodu preseljenja i ravnopravnost zapošljavanja državljana zemalja članica u drugim zemljama članicama. Doduše te pogodnosti stigle su zapravo *post festum*, barem za talijanske migrante. Premda su Talijani još uvijek bili vrlo brojni među migrantima na području EEZ, migracijski odljev iz Italije, definitivno je presahnuo do kraja istog desetljeća. Slijedi da je upravo u razdoblju poslije Rimskog ugovora apsolutno prevagnula migracija radnika iz tzv. trećih zemalja. Tada su to još uvijek bili Grci, Španjolci i Portugalci, ali i Turci, Alžirci, novi migranti iz afroazijskih zemalja (ne samo iz ACP), i naravno, Jugoslaveni. U tom okviru prilično je simptomatično da je pristup Grčke EEZ uslijedio tek pošto je grčki migracijski odljev opao, a i onda uz uvjet da se u pogledu slobodne migracije zadrži prijelazno razdoblje do 1988. Isto je bilo i kad su Španjolska i Portugal ušli u Zajednicu. Unatoč opadanju migracijskog odljeva barem iz prve zemlje,

Zajednica je uspostavila »prijelazno razdoblje« za obje zemlje, koje će trajati do 1993, a za područje Luksemburga do 1995.³

Portugalski slučaj inače je prilično zanimljiv. Naime smatra se da ova zemlja još uvijek ima relativno jak migracijski potencijal, što je svojevremeno otežalo tok pregovora za pristupanje u EEZ. U analognom primjeru Turske, koja je prema prijašnjoj shemi trebala ući u Zajednicu do 1986, upravo je jak migracijski potencijal bio jedan od ključnih (iako ne jedini) razlog za odgodu planova. Portugal, međutim, ima apsolutno manje stanovnika i znatno niži prirodni priraštaj od Turske, što znači da mu je i migracijski potencijal u globalu manji. Štoviše, prema novim demografskim analizama stopa nataliteta u ovoj zemlji pala je 1981. ispod razine potrebne za održavanje sadašnje veličine stanovništva. Dakle, u cjelini uzevši, demografski razvoj u Portugalu (kao i u Italiji, Španjolskoj i Grčkoj) već ima zapadnoevropski oblik (18).

Na osnovi analize brojnosti migracijskih populacija na području EEZ (nažalost, nismo još uskladili naše podatke o aktivnim potpopulacijama i o godišnjim priljevima i odljevima) mogli bismo izdvojiti glavne promjene u petnaestogodišnjem razdoblju od 1970 do 1984.⁴

Prije svega, treba reći da je ukupni broj migranata u navedenom razdoblju porastao od 5.420.000 na 13.700.000. Razlog tome treba tražiti djelomično u širenju same EEZ godine 1973, no još više u ponovno visokoj konjunkturi koja je trajala od 1968. do izbijanja naftne krize 1973. Zbog globalne obustave politike regrutacije stranih radnika porijeklom iz zemalja izvan Zajednice, porast nekih migrantskih skupina nakon 1973/74. valja pripisati politici spajanja obitelji, prirodnom priraštaju samih stranaca i regularizaciji ilegalnih migranata u Francuskoj.

Kad se ukupni porast broja migranata raščlani po područjima njihova porijekla, odmah upada u oči stagnacija ili blagi pad udjela imigranata iz drugih zemalja EEZ, tj. »unutrašnjih« migranata (na osnovi Rimskog ugovora). Taj postotak kretao se od 32,7% 1970. do 28,3% 1984. S druge strane, omjer »drugih Evropljana« (među koje su uvršteni i Turci) opao je sa 51,2% 1970. na 38,0% 1984, mada je upravo apsolutni porast ove skupine migranata (od 2.780.000 1970. na 5.140.000 1973. i 5.200.000 1984) svakako bio najveći. Migrantske grupe iz zemalja Amerike i Oceanije pokazuju relativnu i apsolutnu stagnaciju. Najveće promjene, međutim, vide se kod afroazijskih populacija. Između 1970. i 1984. broj Afrikanaca porastao je od 720.000 na gotovo 2.500.000, a broj Azijaca od svega 56.000 na čak 1.200.000. Dakako, u potonjem slučaju treba spomenuti da je pristupanje Velike Britanije Zajednici 1973. uključilo

³ Prijelazno razdoblje ovako je koncipirano: 1) počevši od 12. lipnja 1985. (datum potpisivanja ugovora) nijedna zemlja EEZ ne smije primijeniti diskriminacijske mjere protiv španjolskih ili portugalskih radnika. Legalni migranti iz tih zemalja imat će slobodan pristup tržištu rada pod jednakim uvjetima kao i domaći radnici, a moći će pozvati u zemlju imigracije svoje supruge i djecu do 21 godinu starosti. Članovi migrantskih obitelji u zemljama primitka morat će čekati tri godine (nakon 1989. 18 mjeseci) prije dobivanja slobodnog pristupa na tržište rada. 2) Od 1991. i djeca migranata koja žive u zemlji porijekla, moći će odmah dobiti radne dozvole. 3) Od 1993. (od 1995. za Luksemburg) svi portugalski i španjolski građani imat će slobodu zapošljavanja i nastanjanja u EEZ. (21: 70, 71)

⁴ U statističkoj analizi koristili smo kao bazu sintetske podatke talijanskog ministarstva vanjskih poslova (18), koje obuhvaćaju upravo razdoblje 1970—1984. Naime, jedino su nam talijanski podaci dali pregled ukupne situacije za sve zemlje imigracije i za oko stotinu migrantskih populacija. No zbog stanovitih praznina i nepreciznosti u osnovnom izvoru, pokušali smo, gdje je moguće, izvršiti korekcije i intrapolacije prema drugim podacima iz biblioteke Instituta za migracije i narodnosti. Korigiranje nije još dovršeno, pa se informacije u ovom tekstu moraju smatrati provizornim. Ne smatramo, međutim, da će konačna korekcija dati bitno različite rezultate u odnosu na osnovne trendove.

u EEZ »preko noći« oko 380.000 Indijaca i oko 150.000 Pakistanaca u ukupan broj azijskih migranata.

Opću shemu može se dalje razraditi po pojedinim zemljama porijekla.

Prvo, što se tiče »unutrašnjih« migranata iz zemalja EEZ, dugo je dominirala prisutnost 1.500.000 do 2.000.000 Talijana i preko 700.000 Iraca. Ipak, od 1970. do 1984, udio Talijana među migrantima u Zajednici pao je sa 25,9% na 12,4%, dok je postotak irskih migranata smanjen sa 6,0% 1973. na 4,5% 1984. Dakako, među »unutrašnjim« migrantima u EEZ apsolutni i relativni porast primjećuje se jedino kod britanskih migranata, kojih se broj povećao od 105.000 ili 0,9% 1973. na 263.000 ili 2,6% 1984. U potonjoj godini Britanci su se brojčano gotovo izjednačili s grčkim migrantima kojih je bilo malo više od 263.000! Doduše grčka populacija, tada već »u prijelazu« prema skupini »unutrašnjih« migranata, bila je u neprestanom opadanju od maksimuma 1973. (oko 573.000).

Prema službenoj statistici, portugalska migrantska populacija naglo se povećala prije 1973. (od 320.000 1970. na čak 1.343.518 1973), no zatim je stagnirala s blagim padovima i porastima, što je očito bio odraz već spomenute ograničenosti portugalskoga migracijskog potencijala.⁵ Španjolski kontingent također je porastao na početku 1970-ih (700.000 1970, 1.020.000 1973), ali manje dramatično. Zatim je uslijedila redukcija sve do 1984 (opet 700.000). S druge strane, apsolutno i relativno najviše su porasli turski migranti, koji od 1981. predstavljaju najveću migrantsku populaciju u Zajednici, unatoč blagom padu na početku 1980-ih, kad ih je bilo oko 2.000.000 (14—15% svih migranata u EEZ). Taj skok vrlo je impresivan s obzirom na svega pol milijuna Turaka u Zajednici 1970. godine, a tumači se niskom stopom rotacije, visokim prirodnim priraštajem i ranim pretvaranjem turskog priljeva u obiteljsku i (fiktivno) azilantsku migraciju (28). Slični trend rasta obilježava tunišku, a osobito marokansku migrantsku populaciju, te još iransku i neke manje grupacije s Bliskog istoka (Sirijce, Iračane i Izraelce). Očito je nesigurnost života na uznemirenom Bliskom istoku djelovala na emigraciju. No u čitavoj shemi novije afro-azijske imigracije primjećuje se isprepletanje ekonomskih i političkih faktora, što je u terminologiju uvelo novi pojam »ekonomske« izbjeglice ili »fiktivnog« azilanta.

Iz subjektivnih razloga, nas dakako najviše zanima razvoj jugoslavenske migrantske populacije. I u ovom slučaju osjeća se snažan utjecaj privredne konjunktore s početka 1970-ih tako da je broj Jugoslavena u zemljama Zajednice porastao od 573.000 (1970) na 780.000 (1973). Maksimalni broj zadržao se do 1975, što znači da jugoslavenski radnici migranti, za razliku od nekih drugih grupa, nisu odmah osjetili naftnu krizu. Ipak, broj migranata uskoro je opao (670.000 1976), zatim opet porastao, a poslije stagnirao i opadao sve dok se nije sveo na 720.000 u 1984. Takav opći razvoj traje do danas, a redukcija i/ili stagnacija obilježava kretanje jugoslavenske migrantske populacije i u nekim zemljama izvan EEZ (osobito u Austriji koja je nastavila voditi politiku sezonskog zapošljavanja, ali i u Švedskoj, gdje su mnogi primili državljanstvo zemlje primitka). No usput spomenimo da je paralelno s tendencijama u EEZ (i Austriji) došlo do značajnog porasta jugoslavenske populacije u Švicarskoj (od 23.000 1970. na 63.600 1984. i čak 130.000 1988).

⁵ Nagli porast portugalske emigrantske populacije u Evropi odgovara, kao što smo rekli, (službenoj) statističkoj slici. Međutim, stopa ilegalne, tj. statistički neprisušne migracije, oscilirala je od 1964. do 1984. između 9,5% (1966) i 66,7% (1971) (4: 43). U svakom slučaju legalni i ilegalni odljev iz Portugala bio je osobito jak za vrijeme kolonijalnih ratova u Africi (21: 73). S druge strane, zanimljiv je zaključak da je jaka emigracija bila jedna od faktora u smanjivanju nataliteta u Portugalu (18: 813), što je u daljnjem toku reduciralo i opći migracijski potencijal ove zemlje.

Vratimo se, međutim, evropskoj Zajednici.

Sve u svemu, Rimski ugovor imao je ograničen domet. Naime, iako je omogućio da jedan dio već nastanjenih migranata konsolidira svoj pravno-politički položaj, i da se »integrira« u punopravne Evropljane, EEZ isključila je milijunsku masu novih migranata koja je ostala ovisna o pojedinim nacionalnim ili bolje rečeno industrijskim strategijama, tek donekle modificiranim u zamršenoj paukovoj mreži bilateralnih sporazuma među zemljama prijema i porijekla. No takav procjep na tržištu rada imao je logičke posljedice sve dok je prevladavao *konjunkturpufferski* ili *gastarbeiterski* tip zapošljavanja. S jedne strane, poslodavci su za stanovite djelatnosti preferirali manje zaštićene čak ilegalne kontingente stranih radnika iz trećih zemalja. S druge strane, u momentima krize, moglo se manipulirati s osjećajima evropejstva i otpuštati socijalno stigmatizirane »strane« segmente radništva (Turke, Alžirce i druge) da bi se u međuvremenu izvela temeljna prestrukturacija privrede (12). Odras takve prakse vidi se i u službenoj statistici, primjerice u SRNJ. Pravno zaštićeni građani EEZ, tj. Talijani, i kulturno udaljeni Turci već godinama imaju najviše stope nezaposlenosti. S tim u vezi valja primjetiti da su Jugoslaveni, kao i uvijek, negdje u sredini! Osim toga, rekli smo da nisu odmah osjetili udar naftne krize.

Naravno, migracije u EEZ možemo promatrati i s drugog gledišta. Upravo se u njima iskušavao apstraktni pojam evropejstvo. Dok je ekonomska i politička elita mogla razumno shvatiti tok evropske integracije, konkretni susret migranata s indigenim populacijama ukazivao je ne samo na sličnosti nego i na mnoge duboke razlike između evropskih naroda. Karolinška slava bila je jedna stvar, konvergencija ekonomskih ciljeva druga, a konkretni susret Kalabreza s Parižanom ili Hamburžanom bilo je nešto sasvim treće! Radi se, prije svega, o vrlo pregnantnom momentu koji se mogao riješiti jedino širenjem i propagiranjem nove sveobuhvatnije koncepcije evropejstva temeljenog i na važnoj postavci o tzv. *državi blagostanja*. Slijedila je ideja da bi ne samo Talijani nego i migranti iz trećih zemalja imali pravo kako na stabilni društveni život, tako i na očuvanje svojih etnokulturnih baština. To se zatim odrazilo u novoj politici spajanja migrantskih obitelji i u nekim »multikulturnim« aspektima današnje politike tzv. »integracije« umjesto »asimilacije«.

Budućnost migracija

Na seminaru o povratnicima i njihovoj reintegraciji održanom u Ateni prošle godine postavljeno je pitanje — ne zamjenjuju li se tradicionalni sistem međunarodnih migracija sa jednako *tradicionalnim modelom unutrašnjih migracija* u evropskom migracijskom području ili u najmanju ruku na području Zajednice, zahvaljujući dijasporama, ali također uvođenju i perspektivi slobodnog kretanja, kao i u kretanju unutar zemalja — gdje se isprepliću tokovi različitih tipova: tokovi ljudi, radne snage i umjeća, transfer usluga, u kojima se kretanje zbog ekonomskih, obiteljskih ili turističkih razloga usko povezuju — tako svi ti tokovi i kretanja konvergiraju na evropskom planu u sve širim relacijama između konurbacija sjeverozapadne Evrope i mediteranskih obala. »Na ovoj pozadini, umijesno je pretpostaviti da buduće odnose između Sjevera i Juga neće karakterizirati definitivni povraci, nego sve snažnija integracija grupa i zemalja. [...] Tako su gosti radnici jučerašnjice doživotni kratkoročni komutanti sutrašnjice. Dugoročni proces ljudske integracije dat će pozitivni doprinos političkoj integraciji između zemalja (OECD 1988).«

Ukoliko uvjetno i prihvatimo ovu, kad je riječ o neposrednijoj budućnosti svakako idealiziranu projekciju pretvaranja južноеvropskih vanjskih migracija

(članica) u unutrašnje migracije u Zajednici, a migrante u komutante, utoliko se više zaoštava pitanje *stranaca*, tj. potencijalnih (i)migranata iz trećih zemalja za koje će granice EEZ postati još zatvorenije. Stoviše, jedino će za njih unutrašnje granice u Zajednici ostati realne. Vidjeli smo da je Evropa postala imigracijska destinacija ne samo za migrante sa Juga kontinenta, nego i sa širokih prostora svijeta u razvoju: pogotovo iz Afrike i Azije. Stoga će globalna demografska kretanja svakako utjecati na buduće migracijske tokove u Evropi.

Budućnost migracija treba sagledati u širim relacijama između razvijenih industrijskih zemalja primitka migranata (ne samo u EEZ) i glavnih izvorišta radne snage, u koje uz zemlje evropskog Juga ulaze i Turska i afro-azijski Mediteran, te na krajnjem sjeveru Irska i Finska. Demografske projekcije pokazuju tada daljnje povećanje dispariteta između jedne i druge grupe zemalja. Brži rast ukupnog stanovništva u emigracijskim područjima veći je trinaest puta u usporedbi s imigracijskim područjem, a deset puta za kontingent stanovništva u radnoaktivnoj dobi (15—64 godina). Zbog toga se u razdoblju 1990—1995. može očekivati porast radnosposobne populacije u emigracijskim zemljama od 3,4 milijuna godišnje u istoj kategoriji stanovništva (7:14). Ovdje nisu uračunati migracijski potencijali Istočne Evrope koji će privrednim reformama u pravcu tržišne ekonomije svakako narasti, a može se očekivati i otvaranje granica sa demobilizacijom realnog socijalizma.

Unutar OECD-a upravo Evropa pokazuje najveću imigracijsku prezasićenost što se ogleda i u visokoj stopi nezaposlenosti (i)migranata (ali i indigenih radnika). Važno je primijetiti da je u osnovi isti tehnološki razvoj imao za Evropu bitno drukčije posljedice nego za SAD u pogledu stvaranja novih radnih mjesta. Između 1981. i 1984. 650.000 poslova izgubljeno je svake godine u EEZ dok je oko 1,5 milijuna novih radnih mjesta otvoreno u SAD. Gotovo sav ovaj porast generiran je u uslužnom sektoru koji sada pokriva 70% američke zaposlenosti. Dok je, na primjer u Francuskoj, u usporednom razdoblju od 1970. uslužni sektor imao brži tempo ekspanzije od američkog, te je od 47% dostigao 61% ukupne radne snage, zapošljavanje je stagniralo. To znači da je tercijalni sektor u Francuskoj samo supstituirao tradicionalno industrijsko zapošljavanje (sekundarni sektor), nasuprot tome, barem djelomično, rast usluga proizlazio je iz proširenja tržišta rada (8).

Vrlo je vjerovatno za cijelo područje OECD-a i posebno za Evropu (unutar i izvan EEZ) da ima vrlo malo mogućnosti za apsorpciju nekih novih (masovnijih) migracijskih tokova, osim za određeni broj poslova koji ostaju nepoželjni i koje će stranci i dalje pokrivati, te za visokoobrazovane stručnjake. Značajan izvor nove radne snage, osim toga, osiguran je visokim demografskim potencijalom (i)migracijske populacije već prisutne u Evropi. No i ovdje se susreće jedan bitan problem. Naime, tipično je za najnovije vrijeme da se tehnološke »generacije« smjenjuju i usavršavaju (u vidu prestrukturiranja) mnogo brže nego ljudske generacije. Zato se može očekivati da će djeca migranata morati učiniti veće i više kvalitetnih »koraka« u svojim životima nego što su učinili njihovi roditelji, a pitanje je hoće li biti za to sposobna/osposobljena.

Na kraju ovog dijela rasprave, spomenimo da se projekt »Evropa bez granice 1992« odnosi, s jedne strane, na produbljenje ekonomske integracije unutar EEZ i s druge strane na punopravno uključivanje Grčke, Španjolske, i Portugala.⁶ Radi se o integraciji po eminentnoj logici kapitala čime se eko-

⁶ Zapravo, ove su zemlje najprije morale same prilagoditi svoje privredne i političke strukture onima u Zajednici. U svima je, nakon razdoblja desničarskih diktatura, uveden (obnovljen i ojačan) evropski politički *pattern*: višepartijska parlamentarna demokracija (i dalje) pod okriljem Nato pakta.

nomski revitalizira do nedavno u svjetskoj podjeli rada posustalu Evropu. Zapadnoevropski radnički sindikati, sa više ili manje otpora, mire se s neminovnošću integracije kapitala na evropskom prostoru, nemajući drugi odgovor za ekonomsku utakmicu sa dva kapitalistička centra na svjetskom tržištu: SAD i Japanom (i Pacifikom). Svjesni narasle konkurencije na zajedničkom tržištu rada i budućeg »socijalnog dampinga« kojeg će u Zajednicu unijeti nove južnoevropske članice kvalitativno nižeg socijalnog standarda (odnosno niže najamnine), sindikati nastoje prilagoditi svoju strategiju borbe za očuvanje najamnine nastupajućim promjenama. Kakvo će mjesto i ulogu dobiti radnici migranti i posebno *stranci* u transformaciji sindikata — jedno je od bitnih pitanja i za jugoslavenske migrante. Hoće li doći do novog sindikalnog radikalizma pod utjecajem aktivista migranata, kao što se s pojavom novih slojeva proletarijata to već događalo u historiji evropskih sindikata ili će sindikati krenuti američkim putem depolitizacije i konzervatizma?

Spomenimo još i historijsko-kulturnu dimenziju uključivanja novih južnoevropskih članica EEZ i njihovih migranata u pojam Evrope. Jasno, s »kulturnog« gledišta, to je bilo lakše nego uključiti »egzotičnu« Tursku, a kamoli prostor ACP. Sto se tiče Portugala i Španjolske, moglo se poći od njihove historijske uloge u kasnom srednjem vijeku i od svjetskog značaja iberijskih jezika i nasljeđa. Problem je bio teži u slučaju Grčke, mada je simbolika antičke civilizacije svakako bila dio pojma evropejstva. Ali antika je davno prošla, a novogrčka kultura imala je više balkanskih, bizantskih i orijentalnih obilježja nego »evropejskih«. Ipak, u prošlom stoljeću upravo je grčka dijaspora u Amsterdamu, Londonu i drugim zapadnim gradovima, afirmirajući »veliku ideju« preporoda, preusmjerila etničku viziju Grka iz bizantsko-orijentalnih okvira prema antičkoj slavi i, preko nje, prema zapadnom evropejstvu (v. 27:115). Iako je posljedica bila stanovita kulturna šizoidnost, to nam prilično dobro ilustrira kako sami migranti djeluju (odnosno mogu djelovati) na integracijske tokove. U najnovije vrijeme, povratak Grka iz američke i zapadnoevropske »dijaspore«, nakon demokratizacije zemlje, također je pridonio »evropeizaciji« kulture (ekonomije i politike).

Jugoslavija: tri (migracijska) scenarija

Položaj i perspektiva jugoslavenskih migranata u EEZ 1992. ovisit će o složenom spletu okolnosti koji uključuju privredna kretanja i posebno kretanja na tržištu rada, dinamičke ekonomske i političke odnose unutar Zajednice, njihove spremnosti za punu integraciju u imigracijsko društvo, te od položaja Jugoslavije u odnosu na evropsku integraciju i na globalnom međunarodnom planu.

Zaoštavanje položaja *stranaca* najavljeno pripremom njemačkog Zakona o strancima vodit će vjerovatno bržem razrješenju aktualne ambivalentnosti (i)migracijske populacije — ili integracija ili povratak. To korespondira (i)migracijskoj strategiji zemalja primitka, kako unutar Zajednice tako i izvan nje, koje ne žele nastanak nekih novih nacionalnih manjina na svojim državnim prostorima. Može se očekivati značajan porast jugoslavenskih migranata, konkretno u Zajednici, koji će optirati za definitivno iseljeničtvo, što će se ogledati i u porastu njihove naturalizacije odnosno uzimanja državljanstva u zemljama rada. Takvo optiranje (pa i pitanje dvojnog državljanstva) inače ostaje specifično samo za migrante iz trećih zemalja, jer za »unutrašnje« migrante iz EEZ pitanje državljanstva očito gubi na važnosti. S druge strane, u ovisnosti o privrednom i političkom razvoju kretat će se i povratni tokovi, osobito tzv. prve generacije.

Jugoslavenski vanjskomigracijski problem ne može se, međutim, svesti na pitanje povratka radnika iz Evrope. Velik broj nezaposlenih uz procijenjeni visoki stupanj podzaposlenosti, demografska kretanja i nužnost radikalne privredne reforme — vrše, i u doglednoj budućnosti još će više vršiti pritisak na vanjsku migraciju.

U sadašnjem momentu, moguće je skicirati barem tri scenarija buduće pozicije Jugoslavije u procesu evropske integracije koja će se po svemu sudeći nastaviti i nakon 1992. Nije potrebno dokazivati da o toj poziciji uvelike ovisi prestrukturiranje privrede, a onda i ukupni društveni razvoj.

Prvi scenarij krajnje je pesimističan, ali i vrlo realan. Ovdje se polazi od real-političke pretpostavke da su reformske snage slabe, a unutrašnji i vanjski uvjeti vrlo nepovoljni za radikalnu transformaciju ekonomskoga i političkog sistema u pravcu tržišne ekonomije i svjesnoga političkog pluralizma, što su naravno i preduvjeti za eventualno uključivanje u Evropu. Pod pritiskom krize, socijalnih napetosti i nejednakosti, nacionalnih i regionalnih (Sjever-Jug) sukoba interesa, reformski će zahvati biti blokirani što će voditi još većem nezadovoljstvu širokih slojeva društva. Pod prijetnjom potpune socijalne anomije i rasula real-socijalističke snage iznuditi će »novo-staro« rješenje sa samoupravnim egalitarističkom legitimacijom. Time će ojačati tendencije ka zatvaranju — autarkičnom razvoju, možda uz proglašenje moratorija nad inozemnim dugovima.

Jugoslavija će se udaljiti od evropske jezgre, njezini vanjski migranti mahom će optirati za ne-povratak, a dramatično će se povećati pritisak na ilegalne migracijske kanale. To će povratno otežati položaj i status jugoslavenskih migranata (državljana) u Evropi. Radnici općeg profila takmičit će se s afro-azijskim migrantima za mizerne plaće, vjerojatno na striktno sezonskoj bazi (npr. u Grčkoj). Stručnjaci će odlaziti i pod najnepovoljnijim uvjetima, kao što već, recimo, odlaze liječnici prekvalificirani u bolničare, itd., sve u povezanom krugu. Zapravo se ovaj scenarij inicijalno već ostvaruje zadnjih godina.

Brzo dobivanje statusa pridruženog člana EEZ i direktno uključivanje u procese za potpunu integraciju u Zajednicu danas je još nerealan scenarij, kako zbog unutrašnjih tako i zbog vanjskih preduvjeta. »Probni baloni« pušteni i s jedne i s druge strane signaliziraju obostranu zainteresiranost, ali ne jamče spremnost vodećih političkih struktura i jednih i drugih za definitivne korake prema uključenju SFRJ u evropsku integraciju. Ni trenutna administracija Zajednice, niti okrnjeno i poljuljano jugoslavensko državno i partijsko rukovodstvo nemaju akreditive za početak pregovora. Može se tek nagađati kakav bi bio odnos snaga među političkim formacijama u Zajednici prema eventualno izraženoj jugoslavenskoj volji za priključenje Zajednici, mada je jasno da se i Zajednica sve više interesira za »drugu Evropu«, čiji je najbliži dio upravo Jugoslavija.

Neki bitni historijski, kulturološki, ekonomski i politički momenti ne idu u prilog takvu zahtjevu (bez obzira je li EEZ u svojim projekcijama širenja i razvoja objektivno zainteresirana i za Jugoslaviju). Treba istaći da današnji jugoslavenski migranti u Evropi svakako čine povezujući element koji je Jugoslaviju još 1960-ih približio Evropi. Zapravo preko 700.000 Jugoslavena u zemljama Zajednice već su i sada *fizički dio* EEZ! No teško da se to može reći za potencijalne migrante, kojih je u ovom času možda oko dva milijuna. Ova gruba procjena temelji se na vjerojatnosti da bi se vanjskomigracijske tokove uključilo oko polovice registriranih nezaposlenih, do 20% zaposlenih te dio podaktivnih tražilaca posla iz agrarno prenaseljenih krajeva zemlje.

Polazi se, dakle, od objektivnog migracijskog potencijala izvedenog iz nezaposlenosti, podzaposlenosti i podaktivnosti u poljoprivredi. Istovremeno, međutim, računa se ne samo na jake ekonomske motive (nezaposlenost i zarada) nego i psihološke: rastući osjećaj nesigurnosti i besperspektivnosti. K tome je odluka o migracijama danas lakša nego 1960-ih, jer se na vanjsku migraciju i vanjske migrante ne gleda više kroz negativnu ideološku prizmu. Međutim, problem danas predstavljaju zatvorene zapadnoevropske granice, koje se sve ako se priključimo Zajednici neće naglo otvoriti, naime prije isteka eventualnog »prijelaznog roka«.

Ipak, priključenje Evropi ili, barem jasna perspektiva uključenja u integracijske procese, imala bi, po našem sudu, srednjoročni i dugoročni kontraefekt na vanjske migracije (koji je uvelike izostao 1970-ih). Prvo, ekonomski efekti prestrukturiranja privrede, ubacivanja dodatnog »zdravog« kapitala u privredne tokove, kako povratnika i drugih jugoslavenskih građana tako i stranaca — jer bi svi u integraciji vidjeli veću sigurnost ulaganja. Strani poslodavci mogli bi naći prednosti u zapošljavanju jeftinije jugoslavenske radne snage kod kuće nego u razvijenim zemljama. Drugo, psihološki efekti — otvaranje novih perspektiva, privrednih inicijativa i mogućnosti u evropskoj Jugoslaviji vratili bi i zadržali mnoge ekonomski najagilnije ljude. A to su upravo oni koji u nedostatku takvih mogućnosti prvi migriraju i zatim daju dinamizam imigracijskim društvima.

Mi ovdje ne možemo raspravljati o ukupnim ekonomskim i društveno-političkim efektima eventualnog priključenja SFRJ EEZ-i, a to nam i nije ovdje zadatak. S migracijskog gledišta, kojeg smještamo u kontekst privredne reforme i ekonomskog razvoja, *koristi* »evropske opcije« izgledaju nam veće i brojnije nego štete, pod uvjetom da je konačni rezultat — privredni i društveni razvoj zemlje. Svjesni smo, međutim, da su i druge zemlje, k tome u povoljnijim uvjetima, ekonomski i politički bliže Zajednici temeljito vagale dobre i loše strane ulaska u EEZ. I kad je u pojedinim slučajevima prevagnula opcija integracije, političke snage ostale su oštro podijeljene. U drugim slučajevima, nije se mogla postići ni minimalna apsolutna većina za integraciju.

S obzirom na međunarodni izvanblokovski položaj Jugoslavije na strateški osjetljivom prostoru za oba bloka, na njezinu ulogu u pokretu nesvrstavanja, na jednopartijski (socijalistički) politički sistem, na raznoliko kulturno nasljeđe u zemlji, na nejednakosti u razvoju Sjevera i Juga i s tim u vezi očite nejednake spremnosti za evropsku strategiju društvenog razvoja — i konačno, s obzirom na neizvjesnost stvarnih jugoslavenskih nacionalnih perspektiva u Zajednici — teško se može očekivati suglasnost političkih snaga zemlje oko neposredne »evropske opcije«.

Integracijski procesi u Evropi neće se po svemu sudeći zaustaviti 1992. I u nekim neutralnim zemljama sve se češće i odlučnije čuju zahtjevi o neophodnosti priključenja na zahuktali evropski vlak. U Jugoslaviji se, pak, prestrojavanja odvijaju akcelerirajućom brzinom. Stoga se može očekivati i skoro raščišćavanje budućeg scenarija i kad je riječ o jugoslavenskoj poziciji prema evropskoj integraciji.

Postoji i mogućnost trećeg, srednjeg, odnosno zaobilaznog puta u Evropu koji je također incijalno na djelu i zapravo se javlja kao svojevrsna rezultanta uvjetno govoreći proevropske i ne-evropske strategije društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Osim toga, očekivati je da će joj nova vlada pod vodstvom Ante Markovića osigurati zamah i kredibilitet. Radi se o regionalnoj suradnji u okviru *Radne zajednice* Alpe-Jadran koju bi upravo Jugoslavija, a možda i Mađarska mogle dinamizirati i intenzivirati u pravcu privredne integracije.

Historijske, sociokulturne, prirodno-geografske pretpostavke i ekonomski interesi u makroregiji postoje, a političke razlike nisu se dosad pokazale nepremostivom preprekom.

Prvi bojažljivi koraci Slovenije i Hrvatske u srednjoevropskoj suradnji primljeni su u nekim sredinama s podozrenjem. No za razvijeniye na zapadno tržište više orijentirane republike, Radna zajednica javila se kao potrebni i mogući iskorak u šire evropske integracijske procese. Otvoreni i krajnje elastični okviri suradnje omogućili su uključivanje bez jugoslavenskog konsenzusa. U međuvremenu, čini se, obje su republike čvršće definirale svoj jasni interes za srednjoevropsku suradnju odbacujući ideološki kompleks *Mittel-europe*, a i Jugoslavija je na federalnom planu »otkrila« Evropu, njezinu ubrzanu integraciju, postavši svjesna svoje evropske marginalizacije. Istovremeno upravo srednjoevropska regionalna suradnja omogućuje da se postupno preko razvijenijega i za Evropu spremnijeg dijela zemlje testira *korisnost* integracije. Osim toga, s uključanjem zapadnih županija Mađarske, a u perspektivi možda i neke dijelove Čehoslovačke, upravo se na ovom prostoru otvaraju perspektive prevladavanja blokovske podijeljenosti — u čemu bi Jugoslavija, uz neutralnu Austriju, mogla imati posebno aktivnu ulogu. Dugoročno srednjoevropska suradnja samo je jedan od putova šire evropske integracije.

Kad je riječ o jugoslavenskim migrantima u integriranoj Zajednici Jugoslavija bi pitanje njihove zaštite mogla pokretati i preko regija iz Radne zajednice čije su zemlje u sastavu EEZ, recimo preko onih s većim koncentracijama jugoslavenskih migranata (osobito Bavorske ali i Furlanije — Julijske krajine). Takva strategija bila bi od interesa i za austrijske pokrajine Alpe-Jadran, koje same imaju migrante u zemljama EEZ. Zatim, moglo bi se tražiti specijalni status (neku vrstu prioriteta) za jugoslavenske državljane, u bilateralnim i međuregionalnim sporazumima, barem za privremeno i sezonsko zapošljavanje potencijalnih migranata. Imamo konkretno na umu činjenicu da se u Italiji, jedinog zemlji u EEZ za koju se predviđa nedostatak radne snage, očekuje potražnja za 50.000 do 100.000 vanjskih migranata svake godine.⁷ Velik broj Jugoslavena i sada radi ilegalno u Italiji, i to pod najlošijim uvjetima (11). Doduše, talijanski primjer ukazuje na jednu drugu bitnu karakteristiku migracijskog potencijala Alpe-Jadran. Jugoslavenski migranti u Italiji, kao i u Austriji, uglavnom potječu iz *drugih dijelova* Jugoslavije. Srbijanski i bosansko-hercegovački migranti prevladavaju u tim zemljama, uostalom kao i u Sloveniji i Hrvatskoj!⁸ U cjelini uzevši, dakle, regije Radne zajednice nalaze se u srednjoj migracijskoj relaciji: njihovi vlastiti migranti nalaze se mahom izvan makroregije, negdje dalje na Zapadu (npr. u ostaloj SRNJ, Švicarskoj i Francuskoj), a na njihovo mjesto pristigle su nove skupine s nerazvijenog Juga (npr. iz Bosne, Kalabrije pa i Turske). Time se zapravo u čitavoj makroregiji formiraju preduvjeti za jedinstven pristup migracijskoj problematici koji bi mogao biti jedna od karika i za širenje evropske integracije. Istina, za raz-

⁷ Prema jednoj ocjeni Italija je preuzela od SRNJ prvo mjesto u svijetu po niskom natalitetu (21: 67). To će u skoroj budućnosti smanjiti broj zaposlenih i, s tim u vezi, ukupnu masu davanja u socijalne fondove, inače vrlo važne u okviru talijanskog modela »države blagostanja«. Upravo s tih razloga, na Prvom nacionalnom kongresu o imigraciji, održanom u Bariju početkom lipnja prošle godine, A. Golini iznio je navedenu procjenu o nužnom uvozu 50.000 do 100.000 stranih radnika svake godine.

⁸ Prema popisu stanovništva 1981. od 122.245 jugoslavenskih migranata u Austriji 65.438 ili 53,5% bili su porijeklom iz SR Srbije, a 33.945 (27,8%) iz BiH. Ta struktura vjerojatno se nije bitno promijenila do danas. S druge strane, popis je zabilježio svega 7.204 jugoslavenskih migranata u Italiji, što je daleko ispod svih kasnijih procjena (v. 11). Međutim, prilično je indikativno da je čak 43,3% popisanih Jugoslavena u Italiji bilo porijeklom iz Srbije. Udio iz BiH iznosio je svega 6,6%, no čini se da u razmjerno velikim postocima iz Hrvatske (24,9%) i Slovenije (20,5%) treba tražiti i dio »izvornog« bosansko-hercegovačkih migranata. Osim toga i značajna sezonska komponenta u bosansko-hercegovačkoj migraciji, pogotovu među građevinskim radnicima, također otežava statističko praćenje.

liku od manjinskog pitanja, treba reći da je problematika migracija zasad bila zanemarena u okviru Radne zajednice Alpe-Jadran.

Ukoliko je naše provizorno izvođenje argumenata u osnovi tačno, onda je ovaj treći scenarij u sadašnjem času i najoptimalniji. U daljnjoj analizi, međutim, zbivanja u Srednjoj Evropi bit će ključna i za međuodnos, tj. za stanovito zbližavanje EEZ sa zemljama »Druge Evrope«. Treba, naime, voditi računa o istočnoj polovini kontinenta, gdje se u najnovije vrijeme također zbivaju krupne promjene. Takav razvoj može biti od velikog značaja za Jugoslaviju (ne treba zaboraviti da je sada najveći trgovinski partner SFRJ upravo Sovjetski Savez), no perspektiva zemlje u tom procesu ovisit će o mogućnosti da se napokon ostvare prednosti jedne kontaktne zone. S tom konstatacijom, dakle, vraćamo se našim uvodnim razmatranjima.

LITERATURA

1. Castles, Stephen. *Here for Good. Western Europe's New Ethnic Minorities*. London/Sydney: Pluto Press, 1984.
2. Chabod, Federico. *Storia dell'idea d'Europa*. Bari: Laterza, 1984.
3. da Costa Carvalho, Carlos António. »Perfil demográfico e socio-económico dos portugueses residentes em França«, *Revista do Centro dos Estudos demográficos*, Lisboa, 1986, № 28, str. 41—68.
4. Čosić, Bogdan. »Kapitalistička ekonomska integracija«, u udžbeniku: *Politička ekonomija kapitalizma*. Zagreb: Informator, 1978, str. 463—479.
5. »Dugoročni društveni plan Jugoslavije za period od 1986. do 2000. godine«, *Jugoslavenski pregled*, 21/1988, br. 9.
6. *Enciclopedia dell'Diritto e dell'Economia*. Milano: Garzanti, 1985.
7. Golini, Antonio; Bonifazi, Corrado. »Demographic trends and international migration«, u zborniku: *The Future of Migration*, Paris: OECD, 1987.
8. »The Great American Job Machine«, *OECD Observer*, 1988, No 152.
9. Hass, E. »The Uniting of Europe and the Uniting of Latin America«, *Journal of Common Market Studies*, 5 (4), June, 1967.
10. Haas, E. *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950—1957*. Stanford, Ca.: Stanford University Press, 1968.
11. Heršak, Emil. »Aspekti i razmjeri suvremene imigracije u Italiji«, *Migracijske teme*, 3—4/1986, str. 57—75.
12. Heršak, Emil. »Labour Migration in the EEC«, *European Trends*, 70, 1982, London: EIU, str. 24—31; isto: »Kontradikcije i trendovi migracije radne snage u Evropskoj Zajednici«, *Migracije*, Zagreb: CIM, 12, 1982, str. 419—428.
13. Maillat, Denis. »Long term aspects of international migration flows — the experience of European receiving countries«, u zborniku: *The Future of Migration*, Paris: OECD, 1987.
14. Matek, Vladimir. »I Magreb po receptu EZ«, *Večernji list*. Zagreb, 26. I 1989.
15. Mesić, Milan. »Evropska migracijska situacija i perspektiva«, *Migracijske teme*, 4/1988, str. 371—394.
16. Ministero degli Affari Esteri. *Problemi del lavoro italiano all'estero / Aspetti e problemi dell'emigrazione italiana all'estero*. Roma, 1970—1986.
17. Morin, Edgar. *Penser l'Europe*. Paris: Gallimard, 1987. 222 str.
18. Munoz—Perez, Francisco. »Le déclin de la fécondité dans le Sud de l'Europe«, *Population*, 42/1987, n. 6, str. 911—939.
19. OECD. »The OECD and return migration«, Note by the Secretariat (Seminar o povratnicima i njihovoj reintegraciji, Atena 10—12. 5. 1988.

20. »Osnovne projekcije stanovništva po starosti i polu 1981—2021«, *Jugoslavenski pregled*, 29/1988, br. 7—8.
21. Pittau, Franco. »Nuovi scenari migratori: mercato occupazionale in Italia tendenza demografica in Europa e allargamento della Cee ai paesi mediterranei«, *Affari sociali internazionali*, 15/1988, n. 4, str. 63—74.
22. Press and Information Office of the Federal Government, *Bulletin*, 3, Bonn, 11. V 1982.
23. Rosoli, Gianfausto (ur.). *Un secolo di emigrazione italiana 1876—1976*. Roma. Centro studi emigrazione, 1978. 383 str.
24. Salt, John; Clout, Hugh (ur.) *Migration in Post-War Europe: Geographical essays*. London: Oxford University Press, 1976, 228 str.
25. Salvò, R. »Statistiche Eurostat sugli stranieri nella CEE«, *Studi emigrazione*, 25/1988, n. 91—92, str. 355—359.
26. Simon, Gildas. »Migration in Southern Europe: An Overview«, u zborniku: *The Future of Migration*, Paris: OECD, 1987.
27. Smith, Anthony D. *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1988. 312 str.
28. Tribalat, Michèle. »Migrations d'étrangers en République fédérale d'Allemagne«, *Population*, 41/1986, n. 3, 547—584.
29. United Nations. *World Demographic Estimates and Projections 1950—2025*. New York, 1985.
30. United Nations. *World Population Prospects — Estimates and Projections as Assessed in 1982*. New York, 1985.
31. Willis, F. Roy (ur.) *European Integration: New Viewpoints*. New York, 1975.

EUROPE, INTEGRATION AND (YUGOSLAV) MIGRATION

SUMMARY

The paper begins by claiming that Europe as we know it today was formed in the Middle Ages in the wake of intense migration. In this context the territory of Yugoslavia was specific, since only here did a new ethnocultural superstratum prevail over the Romanised substratum so as to form a distinct amalgam that for centuries did not belong either to the West or the East. Furthermore, the authors show that the concept of Europe and Europeanism developed due to migration and comparison with foreign cultures, yet that it gradually came to be confined to the western part of the continent. The authors continue on to examine the development of concrete forms of (West) European integration in the 20th century — especially the EEC — and then give a review of migration trends in post-war Europe and in the European Community. From this review it can be deduced that — despite the creation of a common EEC labour market — the proportion of »internal« migrants in the EEC fell, while the number and proportion of migrants from so-called »third« countries increased. This process began in the economically expansive years before 1973, but has since continued due to reunions of migrant families in host countries, natural growth of migrant populations, clandestine migration and refugee flows. The largest absolute and relative increase was registered in regard to the Turkish migrant population, but also among other groups of migrants from Africa and Asia. On the other hand, the Yugoslav migrant population in the EEC fell and then stagnated since the mid 1970s, so that at present it numbers a little over 700,000. The authors, however, estimate that today — at a time of serious economic and socio-political crisis in the country — Yugoslavia's migration potential could amount to as much as two million people. At the end of the paper the authors present three possible scenarios for Yugoslav migration, which they base on an evaluation of the future position of Yugoslavia (and its socio-economic system) in the process of European integration.